

Focus

DE EXPLOSIEVE KRACHT VAN SOLA GRATIA

H. van den Belt

N.a.v. Diarmaid MacCulloch, *Reformatie: Het Europese Huis gedeeld 1490-1700*, Spectrum/Standaard, Utrecht/Antwerpen 2005, 832 p., € 49,95, (ISBN 9071206025).

Vertaling van: Diarmaid MacCulloch, *Reformation: Europe's House Divided, 1490-1700*, Allen Lane, London [etc.], 2003, XXVII, 831 p., (ISBN 0713993707).

‘De oude kerk was ongelooflijk sterk en deze kracht kon alleen overwonnen worden door de explosieve kracht van een idee’ (126), aldus Diarmaid MacCulloch die in zijn *Reformatie: Het Europese Huis gedeeld 1490-1700* betoogt dat de genadeleer van Augustinus het geheim was van de Reformatie.

Weinig kerkhistorische boeken oogsten zulke lovende woorden als dit overzichtswerk. De recensies spreken in superlatieven: ‘een klassieker,’ ‘een meesterwerk,’ ‘magistraal’ en ‘scherpzinnig.’ MacCulloch kreeg in 2004 voor dit boek de British Academy Book Award. Volgens de jury is de grote kracht van het boek tegelijk de grootste hobbel voor de moderne lezer: de theologie is een factor ter verklaring van de geschiedenis en niet een expressie van economische en politieke veranderingen.

Het boek is in 2003 verschenen en twee jaar later in het Nederlands vertaald. Dat biedt de gelegenheid om de vraag te beantwoorden waarom dit boek beeldbepalend is voor de huidige stand van zaken in het historisch onderzoek naar de periode van de Reformatie.

1. MacCulloch is gezaghebbend omdat in zijn werk twee tendensen uit het onderzoek naar de Reformatie van de afgelopen decennia samenkomen. In de eerste plaats worden in de vroeg-moderne periode verschillende reformaties onderscheiden. Het onderzoek wordt niet meer beheerst door de tegenstelling tussen protestanten en katholieken, omdat er meer zicht is gekomen op de verscheidenheid van verschillende vernieuwingsbewegingen. Sinds George Huntston Williams in 1962 zijn *The Radical Reformation* publiceerde, wordt de protestantse Reformatie onderscheiden in een ‘magisterial reformation’, die de lutherse en gereformeerde reformaties omvat, en een ‘radical reformation,’ een conglomeraat van doperse en spiritualistische stromingen. Daarnaast is er ook meer

oog gekomen voor de veranderingen bij Rome. Door de ‘catholic reformation’ kreeg de Rooms-Katholieke Kerk een gecentraliseerde organisatiestructuur; de Contra-Reformatie wordt nu beschouwd als een onderdeel van de Reformatie. ‘In feite vond er een groot aantal verschillende Reformaties plaats en in bijna alle gevallen zou men zeggen dat werd gestreefd naar een herstel van het oorspronkelijke katholieke christendom (13). Deze tendens in het onderzoek was ook al bepalend voor Carter Lingberg’s *The European Reformations* (1996), dat evenals MacCulloch’s *Reformation* vaak als literatuur voor studenten gebruikt wordt.

MacCulloch werkt nog een tendens sterk uit, namelijk de beschrijving van al die verschillende reformaties in een samenhangend verhaal waarin hij de veranderingen in de cultuur probeert te vatten. Aan het begin van de vroeg-moderne tijd – die de auteur laat beginnen aan het eind van de 15^e eeuw en laat doorlopen tot de 18^e eeuw – had Europa een gemeenschappelijke cultuur, gedomineerd door de katholiciteit van het Latijnse christendom. Aan het eind van die periode was het Europese huis verdeeld, uiteengevallen in een noordelijk protestants en een zuidelijk rooms-katholiek deel en verder onderverdeeld in verschillende naties ieder met een eigen confessie. Het boek beschrijft hoe die splitsing tot stand kwam en wat de culturele gevolgen waren.

Er zijn wel meer inleidingen in de geschiedenis van de Reformatie, die uitgaan van het ene verhaal, zoals *The European Reformation* van Euan Cameron (1991). In dat boek komt de verscheidenheid van de verschillende reformaties echter minder duidelijk aan het licht. Cameron ziet de Reformatie vooral als een tijdelijke coalitie tussen op hervorming gerichte geestelijken en opkomende politieke machten. Toen beiden hun doel hadden bereikt, kwam de coalitie onder druk te staan en liet de Reformatie Europa achter met een gecompliceerde relatie tussen kerk en staat.

Meer dan Cameron richt MacCulloch zich op de cultuur; hij betreft bij zijn ‘interwoven narrative’ het perspectief van de gewone Europeaan en verzet zich tegen de gewoonte “het verhaal van de Reformatie uitsluitend aan de hand van een aantal belangrijke mannen te vertellen”(16). Hij weet de eenheid van zijn verhaal te bewaren en toch de verscheidenheid van de reformaties te belichten; MacCulloch combineert de kracht van Lindberg en Cameron.

In deel I beschrijft de auteur hoe de ‘common culture’, gefundeerd op de pilaren van het sacrament en het primaat van de paus, onder spanning kwam te staan door het Augustiniaanse concept van de vrije genade. Na het mislukken van de godsdienstgesprekken van Regensburg, werd de breuk tussen protestanten en katholieken onomkeerbaar. Deel II verhaalt vervolgens hoe de verschillende delen van West-Europa zich daarna verder ontwikkelden doordat kerken in samenspel met de opkomende politieke eenheden hun identiteit bepaalden in een proces van confessionalisering. Het is interessant dat MacCulloch daarbij ook het ontstaan van het protestantse Amerika betreft. In deel III geeft de auteur weer welke gevolgen de Reformatie had voor het levenspatroon van gewone Europeanen; daarin komen thema’s aan de orde die zich niet zo lenen voor een chronologische benadering.

In de zestiende eeuw werd de Westerse gemeenschap verscheurd door diepgaande meningsverschillen. Voor die tijd werd ‘Europa’ bij elkaar gehouden door het symboli-

sche leiderschap van de paus en door de gemeenschappelijke Latijnse cultuur die vooral tot uitdrukking kwam in de liturgie van de eucharistie. De hervorming keerde de wereld op zijn kop door de paus als antichrist te zien en de eucharistie als vorm van afgoderij.

2. MacCulloch weet het verhaal meeslepend te vertellen door zijn grote kennis van detailstudies. Als mederedacteur van de *Journal of Ecclesiastical History* heeft hij een overzicht over het recente onderzoek. Vanuit die positie vat hij dingen samen. Dat komt vooral tot uiting in de vele details die het boek biedt en in de beschrijving van ontwikkelingen die in protestantse geschiedschrijving vaak onderbelicht blijven, zoals de uitvoerige analyse van het katholicisme op het Iberische schiereiland, dat gekenmerkt werd door de voortdurende strijd tegen de islam en het Jodendom. De Spaanse inquisitie was opgericht met het oog op crypto-christenen – joden en moslims die onder uiterlijke aanvaarding van het katholieke geloof in het geheim hun eigen tradities voortzetten. Door de sterke centralisatie van de kerkelijke macht kreeg het protestantisme geen kans.

Soms is het boek door de hoeveelheid aan informatie ook verwarrend, omdat MacCulloch meer vertelt dan de lezer wil weten. Zijn oog voor het detail en aandacht voor het verhaal van de geleefde reformatie vanuit het perspectief van de gewone man en vrouw is een tweede antwoord op de vraag waarom dit werk beeldbepalend is voor het huidige onderzoek.

De details maken het boek aantrekkelijk om te lezen, zeker daar waar MacCulloch gebruik maakt van illustraties. Het plaatje van de zondaarsbank uit Greyfriars Old Kirk in Ediburgh – waarop degenen die openbare schuldbelijdenis deden plaats moesten nemen – illustreert het verhaal van de Engelse reiziger die tot vermaak van de gemeente onwetend op deze stoel plaatsnam en uiteindelijk uit schaamte wegvluchtte (599). Bijna tussen neus en lippen door vat MacCulloch daarmee het onderzoek van Margot Todd samen die het ritueel van de ‘confession’ interpreteert als een ‘theater van vergeving’.

De kracht van de narratieve aanpak blijkt ook uit het feit dat de auteur lijnen weet te trekken door de geschiedenis. Een mooi voorbeeld is zijn behandeling van het verbond. Aanvankelijk werd het thema door Zwingli alleen maar gebruikt ter ondersteuning van de kinderdoop, maar later werd het vooral door Bullinger een hoeksteen van de gereformeerde theologie (193), omdat de verbondsrelatie een antwoord bood op de vraag hoe de rechtvaardiging door het geloof kon leiden tot een heilig leven. Bovendien was het verbond een aantrekkelijke metafoor voor de protestantse samenleving; het verbond ‘omvatte dus het sociale, economische, politieke en religieuze leven van de mensen’ (193). In het puritanisme wordt dit nader uitgewerkt in een verbond van de werken waarin God Zijn morele wet handhaaft en het verbond van de genade, waardoor de ware christenen gered worden. Nog belangrijker zou de politieke invloed van de verbondsgedachte worden voor het Ameri-kaanse politieke en religieuze bewustzijn (546).

Het is bij deze theologische lijn wel erg jammer dat de beschrijving leidt onder een aantal onnauwkeurigheden. Kun je stellen dat God in het verbond eisen stelt aan zijn uitverkoren volk (193) en dat “diegenen die God had uitgekozen voor eeuwige verdoemenis een *tijdelijk* geloof is gegeven” (397)? De beschrijving die MacCulloch geeft van de puriteinse verbondstheologie is inderdaad een ‘weinig aantrekkelijke leer’. Het is echter maar

zeer de vraag of dat de doodsoorzaak van William Perkins is – hij zou overleden zijn aan een klinische depressie (398). De vader der puriteinen stierf wel een pijnlijke dood, maar dat was het gevolg van niersteen. Het is ook een misvatting dat de New Englanders geen moeite deden om de indianen te bekeren en het is helemaal vreemd als de auteur stelt: “aanhangers van een verbondstheologie zouden best eens van mening kunnen zijn geweest dat de oorspronkelijke bevolking haar status als deel van het uitverkoren volk Gods eerst maar eens moest bewijzen” (542). Soms lijdt de inhoud onder de narratieve aanpak.

3. Een derde antwoord op de vraag waarom dit boek beeldbepalend is, hangt nauw samen met de constatering dat de laatmiddeleeuwse oude kerk lang niet zo zwak, corrupt en ineffectief was als wel is aangenomen. Over het algemeen wist het goed te voorzien in de religieuze behoeften van het gewone volk. MacCulloch trekt daaruit de conclusie dat de reformatie vooral is terug te voeren op de inhoud. Het waren vooral de ideeën die er toe deden. De hervormers “richtten zich niet tegen een zieltogende kerk die een makkelijk doelwit vormde en rijp was voor verandering. Toch sprak hun boodschap tot de verbeelding van voldoende mensen om de macht en het succes van de oude structuren van de kerk te overwinnen. Ideeën waren van groot belang” (17).

Als kernidee van de Reformatie noemt MacCulloch de augustiniaanse genadeleer. De eerste gedrukte wetenschappelijke uitgave van de werken van Augustinus, bezorgd door Johann Amerbach uit Basel (1490-1506), had grote invloed. Terecht merkt MacCulloch op dat de protestantse Reformatie selectief omging met de erfenis van Augustinus; daarbij kreeg zijn visie op de genade alle aandacht en bleef zijn visie op de kerk en op de sacramenten onderbelicht. Of zoals Benjamin B. Warfield het uitdrukte: “de Reformatie was goedbeschouwd de uiteindelijke overwinning van Augustinus’ leer van de genade op Augustinus’ leer van de kerk” (127).

De genadeleer van Augustinus stond haaks op het humanistische optimisme van Erasmus, die zich op de antropologie van Origenes beriep voor de driedeling lichaam, ziel en geest. MacCulloch ziet het humanisme meer als een voorloper van de radicale reformatie dan van het officiële protestantisme, al nam het onder druk van de overheid aanvankelijk wel de toevlucht tot de protestantse of katholieke kamp (130). Het lutherse en gereformeerde verzet tegen Origenes – bijvoorbeeld in de Augsburgse confessie – was indirect gericht tegen Erasmus. Deze scherpzinnige analyse maakt duidelijk dat de kloof tussen het humanisme en het protestantisme dieper is dan vaak verondersteld. De radicale reformatie mag niet vereenzelvigd worden met de doperse stroming en het humanisme is eerder verwant met de radicale anti-trinitarische varianten van de Reformatie, dan met de positie van Luther of Calvijn.

Overigens munt de Nederlandse vertaling niet uit in heldere definities van theologische begrippen. De Romeinenbrief schildert de ‘menselijke onwaardigheid’ (123), omdat er na de zondeval niets aan de mens was dat de moeite waard was, moest Gods beslissing wel een ‘volstrekt willekeurige en ondoorgrondelijke’ worden (125), de mens was een ‘waardeloos stuk verdoemenis’ (138). De docent die aan de hand van dit studieboek nog enige sympathie voor de positie van Augustinus probeert te winnen heeft een onmogelijke taak.

Het is jammer dat een mooi boek over de Reformatie eindigt met twee hoofdstukken over liefde en seks. Dat verkoopt wel goed, maar het is de vraag of het echt iets toevoegt aan onze kennis van die periode in de Westerse geschiedenis. Als de auteur dan ook nog de ‘devotionele geschriften’ van puriteinen zoals Samuel Rutherford interpreteert vanuit de erotiek en suggereert dat homoseksueel gedrag een gangbaar deel uitmaakte van de levenscyclus in het gezin omdat het een uitlaatklep vormde in de jaren van onthouding voor het huwelijk, schiet hij zijn doel wel erg voorbij.

De auteur heeft een anglicaanse achtergrond, maar belijdt een religieus agnost te zijn. Dat is volgens hem een voordeel omdat historische verhalen met een verborgen confessioneel uitgangspunt het verhaal vaak verdraaien om het aan te laten sluiten op hun vooroordelen. Of agnosticisme echter een waarborg is voor objectiviteit is ook maar de vraag. De conclusie dat katholicisme en protestantisme “godsdiensden [waren] van de angst, benauwdheid en schuldgevoel, hoewel ze beide beweerden een oplossing en troost te bieden...” (708), kan ook wel eens te maken hebben met de ‘neutrale’ positie van de auteur.